

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ
ԱՀԱՐՈՆ ՌԵՆՈՒՎԵՆԻԻ «ՄԻՆՉԵՎ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ»
ԵՌԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

***Բանալի բառեր՝ Ահարոն Ռեուվենի, Մինչև Երուսաղեմ,
եռագրություն, Դիլիժանսում, Հայոց ցեղասպանություն,
հրեական գրականություն, Էրեց Իսրայել, Առաջին հա-
մաշխարհային պատերազմ, Օսմանյան կայսրություն***

Ինչպես հայտնի է, 20-րդ դարի խոշորագույն ողբերգու-
թյուններից մեկի՝ Հայոց ցեղասպանության մասին տեղեկու-
թյուններն արդեն այդ օրերին լայնորեն հասանելի էին ողջ
աշխարհում¹: Զարմանալի չէ, որ սարսափելի այդ ոճիրը որո-
շակի արձագանք է գտել նաև հրեա ժողովրդի հասարակա-
կան մտքի շրջանակում^{2,3}: Ուստի տրամաբանական կլիներ

¹ Ժամանակի համաշխարհային մամուլում Մեծ Եղեռնը ավելի շատ է
լուսաբանվել, քան անգամ մեկ սերունդ անց հրեական Հոլոքոստը՝ Strom
A., “Teaching about the Armenian Genocide”, in Hovannisian R. G. (ed.), *The
Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies*, Transaction Publishers, 2007,
p. 240:

² Չնայած Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ իր ակնհայտ քամա-
հրական վերաբերմունքին՝ այդ մասին հորն ուղղված նամակում անուղ-
ղակիորեն հիշատակում է անգամ Իսրայելի հիմնադիր և առաջին
վարչապետ Դավիդ Բեն-Գուրիոնը. «Ձեմալ փաշան սկզբից նեթ ծրագրել էր
ոչնչացնել Իսրայելի հրեական բնակավայրերը, ինչպես նրանք վարվեցին
հայերի հետ Հայաստանում»: St. u Thompson E. F., *Justice Interrupted*,
Harvard University Press, 2013, p. 126:

³ 2015թ. հունվարի 28-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայում ելույթ ունե-
նալիս Իսրայելի նախագահ Ռեուվեն Ռիվլինը, խոսելով Հայոց ցեղասպա-
նության մասին, մեջբերեց Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ դեպքերի
ժամանակակիցներից մեկի՝ Պաղեստինում հրեական լրտեսական «Նիլի»
ցանցի նշանավոր անդամներից Ավշալոմ Ֆայնբերգի խոսքերը. «Ես

ենթադրել, որ Մեծ Եղեռնը համապատասխան արտացոլում կունենար նաև Էրեց Իսրայելի գրականության մեջ: Սակայն հրեական գրական ժառանգության ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ միայն երկու հեղինակ է այս կամ այն կերպ անդրադարձել հայերի ցեղասպանությանը⁴: Խոսքը Ահարոն Ռեուվենիի «Մինչև Երուսաղեմ» եռագրության⁵ և Շմուել Բասի «Արա» վիպակի⁶ մասին է:

Այդ երկու ստեղծագործությունների միջև որակական զգալի տարբերություն կա: Եթե Ռեուվենիի եռագրությունը մեծ կտավի «վավերագրական վեպ»⁷ է, որում հայկական թեմատիկան գունապնակի երանգներից միայն մեկն է, ապա Բասի վիպակում Հայկական հարցը կենտրոնական դերում է

ատամներս սեղմած մտածում եմ, թե ով է լինելու հաջորդը: Երուսաղեմի ճանապարհին, երբ քայլում էի օրհնված և սուրբ հողի վրա, ինքս ինձ հարցրի՝ արդյոք մենք սպրում ենք ժամանակակից աշխարհում՝ 1915 թվականին, թե՞ Տիտոսի և Նաբուգոդոնոսորի ժամանակներում՝

<http://mfa.gov.il/MFA/AboutIsrael/History/Holocaust/Pages/President-Rivlin-addresses-UN-General-Assembly-International-Holocaust-Remembrance-Day-2015.aspx> (հասանելի է 01.05.2015թ.):

⁴ Auron Y., “Zionist and Israeli Attitudes Toward the Armenian Genocide”, in Bartov O., Mack P. (eds.), *In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century*, Berghahn Books, 2001, p. 277:

⁵ Reuveni A., *Ad-Yerushalayim: Roman Mi-Yeme Milhemet-Ha-Olam Ha-Rishonah*, Keter, Yerushalayim, 1987. Եռագրության որոշ հատվածներ (հիմնականում՝ երրորդ հատորից) թարգմանաբար տեղ են գտել՝ Abramson G., *Hebrew writing of the First World War*, Vallentine Mitchell, 2008, p. 261-290 և Auron Y., *The Banality of Indifference: Zionism and the Armenian Genocide*, Transaction Publishers, 2000, p. 271-283 (Վերջինը հատկապես ուշագրավ է, քանի որ դրանում առանձնացված են հայկական թեմատիկային նվիրված հատվածները. հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Աուրոն ԅ., «Անընդունելի անտարբերություն. Միտնիզմը և Հայոց ցեղասպանությունը», Երևան, 2013, էջ 381-398):

⁶ Bass S., *Ara*, Tarbut, Yerushalayim-Tel-Aviv, 1929.

⁷ Abramson G., “Hebrew Literature of World War I in Palestine”, in Goren H., Dolev E., Sheffy Y. (eds.), *Palestine and World War I: Grand Strategy, Military Tactics and Culture in War*, I.B.Tauris, 2014, p. 295.

և ներկայացված է արական անձնանուն կրող երիտասարդ հայուհի Արայի կերպարով⁸: Գրված լինելով Երկրորդ ալիա- յի⁹ գրականության ամենակարևոր դեմքերից մեկի¹⁰ ձեռքով՝ «Մինչև Երուսաղեմ» առավել մեծ հետաքրքրություն է ներ- կայացնում նաև դրանում արտացոլված գաղափարների հա- սարակական ավելի լայն տարածման տեսակետից: Այս հա- մատեքստում որոշակի ուշադրության է արժանի նաև էպի- կական այս վեպի հեղինակի կյանքի ուղին ու նրա հայացք- ները, որոնք որոշ առումով պայմանավորել են նրա վերաբեր- մունքը հայկական խնդրի նկատմամբ:

Ահարոն Ռեուվենի (Շիմշելնիչ) ծնվել է 1906 թ. Ռուսա- կան կայսրության Պոլտավա քաղաքում: Նրա ավագ եղբայ- րը¹¹ Իցհակ Շիմշելնիչը (Բեն-Յվի, 1884-1963 թթ.), ավելի ուշ՝ դառնալու էր սիոնիստական շարժման ղեկավարներից մեկը՝ ավելի քան 10 տարի զբաղեցնելով Իսրայելի նախագահի պաշտոնը: Ահարոնը եղբոր ազդեցությամբ պատանի հասա- կում հարել է «Պռալեյ Ցիոն» մարքսիստական-սիոնիստա- կան շարժանը¹²: 1906 թ. պոգրոմների ժամանակ մասնակցել

⁸ Աուրոն Յ., նշվ. աշխ., էջ 383:

⁹ Երկրորդ ալիան (եբր.՝ היישוב השני) 1904-1914 թթ. գրանցված հրեաների հայրենադարձման խոշոր ալիք է, որի ընթացքում հիմնակա- նում Ռուսական կայսրությունից մոտավորապես 40 հազար հրեա է տեղա- փոխվել այդ ժամանակ Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող Պաղեստինի տարածք: Այս մասին մանրամասն տե՛ս Birnbaum E., *In the Shadow of the Struggle*, Gefen Publishing House, 1990, p. 50-67:

¹⁰ Baskin J. R. (ed.), *The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture*, CUP, 2011, p. 388.

¹¹ Бар-Йосеф X., Копельман З., *Антология ивритской литературы: Еврейская литература XIX-XX веков в русских переводах*, Москва, 1999, с. 574.

¹² 1899 թ. Ռուսական կայսրությունում ծագած «Պռալեյ Ցիոն» («Միոնի աշխատավորներ») հասարակական-քաղաքական շարժումը համադրում էր քաղաքական սիոնիզմի ու սոցիալիզմի գաղափարները: 1906 թ.-ին Ռեուվենիի եղբայրը՝ Իցհակ Բեն-Յվին ընկերոջ՝ Բեր Բորոխովի հետ հիմնում է Հրեական սոցիալ-դեմոկրատական աշխատավորական «Պռալեյ

է հրեական ինքնապաշտպանությանը, ինչի համար ձերբակալվել ու արքորվել է Սիբիր: Փախուստից և երկար դեգերումներից հետո (որոնց ընթացքում նա եղել է նաև Կոստանդնուպոլսում) Ռեուվենին 1910 թ. ռուս ուղղափառ ուխտավորի փաստաթղթերով ժամանել է Յաֆա:

Պաղեստին հասնելուց հետո նա հաստատվել է Երուսաղեմում՝ զբաղվելով հասարակական, լրագրողական և գրական գործունեությամբ¹³: Իր ստեղծագործական ուղու սկզբում Ռեուվենին գրել է իդիշով (մի կարճ շրջան՝ նաև ռուսերենով) և միայն 1923 թ. է վերջնականապես անցում կատարել եբրայերենի¹⁴: Նրա վաղ շրջանի պատմվածքներն ու հոդվածները եբրայերեն է թարգմանել հրեա հայտնի գրող Յոսեֆ Հաիմ Բրեները, ով բարձր էր գնահատում նրա ստեղծագործական կարողությունները¹⁵: Ռեուվենիի գրական ժառանգության մեծագույն մասը, այդ թվում՝ հիմնական վեպերը գրվել են հենց եբրայերեն: Ավելի ուշ շրջանում հեղինակը որոշակի ներդրում է ունեցել ժամանակակից գրական եբրայերենի կայացման գործում՝ համաշխարհային գրականության զգալի թվով հայտնի նմուշներ թարգմանելով անգլերենից ու ֆրանսերենից¹⁶:

Ցիոն» կուսակցությունը: Տե՛ս Medoff R., Waxman Ch. I., *The A to Z of Zionism*, Scarecrow Press, 2009, p. 39:

¹³ Ռեուվենիի կյանքի մասին մանրամասն տե՛ս Skolnik F. (ed.), *Encyclopaedia Judaica*, 2nd ed., vol. 17, Macmillan Reference USA, 2007, p. 250-251 և Орен И., Занд М. (ред.), *Краткая еврейская энциклопедия*, том 7, Иерусалим, 1994, с. 169–171:

¹⁴ Miron D., *From Continuity to Contiguity: Toward a New Jewish Literary Thinking*, Stanford University Press, 2010, p. 40.

¹⁵ Shapira A., *Yosef Haim Brenner: A Life*, Stanford University Press, 2014, p. 238-239.

¹⁶ Օրինակ, հենց նա է եբրայերեն թարգմանել Բալզակի հայտնի «Մարդկային կատակերգություն» շարքի «Հայր Գորիոն» վեպը: Տե՛ս Michel J., Braester M., Dotan I., *Les enjeux de la traduction littéraire*, Publisud, 2004, p. 313:

Հետաքրքրական է, որ հենց Ռեուվենին է համարվում 1948 թ. մայիսի 14-ին հռչակված հրեական պետության պաշտոնական՝ «Բարայեյի պետություն» անվանման «կնքահայրը»: «Մոզնայիմ» շաբաթաթերթի 1947 թ. դեկտեմբերի 5-ի համարում նրա տպագրած ««Պետությունը». ի՞նչ անուն պետք է ունենա» հոդվածում առաջին անգամ հիշատակվում է հրեական պետության ներկայիս անվանումը¹⁷:

Ռեուվենիի «մագնում օպուսը»՝ «Մինչև Երուսաղեմ» եռագրությունը գրվել է 1916 և 1920 թվականների միջակայքում: Հեղինակն առաջին հատորն («Խառնաշփոթության սկզբում», տպագրվել է 1920 թ.) ավարտել է 1918 թ. օգոստոսին, երկրորդը («Վերջին նավերը», տպագրվել է 1923 թ.)՝ 1919 թ. ամռանը, իսկ երրորդը («Ամայացում», տպագրվել է 1925 թ.)՝ 1920 թ. ամռանը: Իր իսկ խոսքերով՝ վեպը գրվել է «դառնությունների պահին»՝ Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում¹⁸: Հրապարակվելուց հետո վեպերն արժանացան զուսպ ընդունելության, և Ռեուվենիին համբավ բերեց եռագրության առաջին միասնական հրապարակումը, որը տեղի ունեցավ միայն 1954 թ.: 1960-ական և 80-ական թվականներին եռագրության վերահրատարակումներն ընդունվեցին մեծ ոգևորությամբ և հիացական գրախոսություններով¹⁹: Պատահական չէ, որ հենց այդ շրջանում են նրան շնորհվել հրեական գրակա-

¹⁷ «Այսպիսով, ասենք Բարայեյի պետություն: Եվ մենք պետք է կոչվենք իսրայելցիներ: Իսկ ինչպե՞ս պետք է կոչվեն մեր երկրի այն բնակիչները, ովքեր հրեա չեն: Նաև արաբ, հայ, հույն իսրայելցիներ: Այո, իհարկե, ի՞նչ տարօրինակ բան կա դրանում»: Տե՛ս Reuveni A., *My calling*, rpt. in Haaretz, 01.05.2006, <http://www.haaretz.com/my-calling-1.186564> (հասանելի է 05.04.2015թ.):

¹⁸ Schwartz Y., *Lihyot kedei Lihyot: Aharon Reuveni – Monografyah*, Yad Yitzhak Ben-Zvi, 1993, a. 159-161.

¹⁹ Արոն Յ., *Միոնիզմը և Հայոց ցեղասպանությունը, Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր*, №10-11, ՀՀ ԳԱԱ ՑԹԻ, Երևան 2005, էջ 83:

նության երկու հեղինակավոր՝ Ուսիշկինի (1967 թ.) և Բյալի-կի (1969 թ.) անվան մրցանակները²⁰:

Հարկ է նշել, սակայն, որ պատմական խառնակ այդ ժամանակների՝ Ռեուվենիի պատկերումը դեռ ամենասկզբից գրավել էր գրական աշխարհի առանձին ներկայացուցիչների ուշադրությունն ինչպես Պաղեստինում, այնպես էլ ողջ աշխարհում: Հայտնի է, օրինակ, որ հայտնի ռուս գրող Մաքսիմ Գորկին 1927 թ. անօգուտ կերպով փորձել է հասնել ԽՍՀՄ-ում Ռեուվենիի «Ամայացում» վեպի հրատարակմանը²¹: Ընդհանուր առմամբ, սակայն, իր քաղաքական հայացքների պատճառով Ռեուվենին գրական շրջանակներում առանձնապես մեծ հանրաճանաչություն չէր վայելում:

Եռագրության նախաբանում Ռեուվենին գրում է. «Բոլոր դեմքերն ու դեպքերը մտացածին են, սակայն պատմությունը կառուցված է այն ժամանակների կյանքից վերցրած աղյուսներով»²²: Հենց այս առանձնահատկությունն է, որ հատուկ կարևորություն է հաղորդում ստեղծագործության մեջ հայկական թեմայի հիշատակումներին: Այդ ոչ մեծածավալ հատվածները հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմել, թե Հայոց ցեղասպանությունն ինչ հետք է թողել ժամանակի հրեաների հիշողության մեջ:

Հայերի զանգվածային սպանությունների առաջին արձագանքը լսվում է եռագրության առաջին հատորում՝ «Խառնաշփոթի սկզբում», որի իրադարձությունները ծավալվում են

²⁰ Shaked G., *Hebrew Writers: A General Directory*, Tel Aviv, Institute for the Translation of Hebrew Literature, 1993, p. 99.

²¹ Агурский М., Шкловская С., *Из литературного наследия. Горький и еврейский вопрос*, Иерусалим, 1986, с. 363.

²² Աուրոն Յ., նշվ. աշխ., էջ 384:

Հոդվածում բերված մեջբերումները վերցված են «Մինչև Երուսաղեմի» վերոհիշյալ եբրայերեն հրատարակությունից (1987 թ.): Դրանց հայերեն թարգմանությունը ըստ Յաիր Աուրոնի հիշյալ գրքի հայերեն հրատարակության:

Առաջին աշխարհամարտի մեկնարկին: Դրա հերոսներից 35-ամյա Ահարոն Յիֆերովիչը, ով որպես հաշվապահ է աշխատում «Հադերեխ»²³ թերթում, «երկշտ երազող է և փորձված հոռետես՝ մեկ անձի մեջ»: Գործընկերների հետ բանավիճելիս նա կարծիք է հայտնում. «Հանգիստ, առողջ կյանքը Թուրքիայում անհնար է: Ճիշտ էին բունդականները, երբ գոռում էին, թե Էրեց Իսրայելը ոչ այլ ինչ է, քան Թուրքիայի ասիական ծայրամաս: Դուք ինչ է, չե՞ք հասկանում, որ թուրքերն ի վիճակի են ձեռքի մեկ շարժումով ոչնչացնել մեզ, մաքրել երկրի երեսից, ինչպես սեղանի վրայից մրջյուններին, և մեր համեստ համայնքից հետք անգամ չի մնա: Դուք հիշո՞ւմ եք տասնութ տարվա վաղեմության հայկական ջարդերը: Երե՛ք հարյուր հազար կործանված հոգիներ²⁴...»²⁵:

Ուշադրության է արժանի այն, որ թերթի խմբագրության աշխատակիցների գրույցում հայկական ջարդերի հարցն արձարծվում է լոկ հրեաների երկրի ապագայի համատեքստում: Նրանք հանգում են բնութագրական մի եզրակացության, որը հնչում է վեպի հերոսներից գրող Գեդալի Բրանչուկի շուրթերից. «...հիշո՞ւմ եք՝ ինչպես էր նա [Յիֆերովիչը] պաշտպա-

²³ Ռեուվենիի ձեռքով եռագրության էջերում այլ անուններով հանդես են գալիս ժամանակի հայտնի շատ գործիչներ, այդ թվում՝ իշուվի հայտնի առաջնորդներ (Բեն-Յվի՝ Խայիմ Ռամ, Բեն-Գուրիոն՝ Գիվոն, Զարուբավել՝ Բեն-Մատինյահու ևն): Ուսումնասիրողների կարծիքով՝ «Հադերեխ» թերթը համապատասխանում է Երուսաղեմում աշխարհամարտի տարիներին հրատարակվող սոցիալիստական «Հա'ահդու» շաբաթաթերթին: St' u Abramson G., Truth and Fiction in Hebrew Writing of the First World War, in *Report of the Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies* (2008-2009), p. 46 (<http://www.ochjs.ac.uk/wp-content/uploads/2011/08/Ann-Report-rev.-2008-09.pdf>, հասանելի է 01.05.2015):

²⁴ Խոսքը 1894-96 թթ. համիդյան ջարդերի մասին է: St' u Charny I. W. (ed.), *Encyclopedia of Genocide*, vol. 1, ABC-CLIO, 2000, p. 287 և Shelton D. L. (ed.), *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity*, vol. 1, Macmillan Reference USA, 2004, p. 77:

²⁵ Reuveni A., նշվ. աշխ., էջ 106:

նում Թուրքիային՝ «ստանց Թուրքիայի մենք ապագայի ոչ մի հույս չունեն նք...»: Իսկ հիմա... Հա՛-հա՛-հա՛...»²⁶:

Մեծ Եղեռնի թեման կրկին շոշափվում է եռագրության երկրորդ մասում: «Վերջին նավերը» հատորի հերոսներից Անգելմուս Մայերը, ով աշխատում է Վիեննայի բանկում նույն Բրանչուկին պատմում է վերջին նորությունների մասին.

«Նա անսպասելիորեն իմացավ, որ Բեյրութում Ջեմալ փաշայի հրամանով կախել են մի քանի երևելի արաբների²⁷, որ թուրքերը վերսկսել են հայերի կոտորածը, որ Ջեմալ փաշան հրեա-միջնորդներից մեկին հպանցիկ նետել է մի դիտողություն, որը վերջինս անընդհատ կրկնում էր, և որի իմաստն այն էր, թե նույն բանը կարող է կատարվել նաև Էրեց Իսրայելի հրեաների հետ»²⁸:

Այստեղ նկատվում է միևնույն միտումը. հրեական միտքը հայերի զանգվածային ոչնչացման փաստը վերաիմաստավորում էր սեփական ֆիզիկական գոյությունն ու Պաղեստինում հրեական համայնքային անվտանգությունն ապահովելու դիտանկյունից:

Հայկական ողբերգությանն ամենարնդարձակ անդրադարձը, սակայն, տեղ է գտել Ռեուվենիի ստեղծագործության եզրափակիչ «Ամայացում» հատորում: Դրա գլխավոր գործող անձը երկար դեգերումներից հետո թուրքական բանակի սակավորական ջոկատներից մեկում հայտնված Մեեր Պոնեկն է:

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ 1915 թ. օգոստոսին Սիրիա գնալուց հետո Ջեմալ փաշան ի թիվս այլնի ձեռնամուխ է լինում նաև արաբների ազգայնական շարժումը ճնշելուն: Նույն տարվա օգոստոսին Բեյրութում նրա հրամանով հրապարակավ կախադան են բարձրացվում 11 նշանավոր արաբներ (10 մուսուլման և 1 քրիստոնյա): Եվս 21 հոգի մահապատժի են ենթարկվում «Մարտիրոսների օրը» 1916 թ.-ի մայիսի 6-ին: Այս ամենի համար Ջեմալը արաբների շրջանում ստանում է «ալ-Սաֆֆահ» («արնախում») մականունը: Տե՛ս Ulrichsen K. C., *The First World War in the Middle East*, Oxford University Press, 2014, p. 114.

²⁸ Reuveni A., նշվ. աշխ., էջ 130:

Եռագրության ողբերգական հանգուցալուծումը խտացված է ինքնասպանության շեմին կանգնած գլխավոր հերոսի վերջին գիշերվա պատկերում: Պոնեկը լքում է գերմանական ուժերի ճամբարը՝ խորանալով «Մեռյալ ծովից այն կողմ գտնվող» անապատում: Հոգեկան ու ֆիզիկական տանջանքներից խելագարության շեմին կանգնած հրեայի աչքերի առջև հառնում են անցյալի դրվագներ: Ռեուվենին նկարագրում է հերոսի «մի մասը դարձած, մարմնի մեջ ներծծված» դժոխային պատկերներ.

«[Պոնեկը] Տեսավ մարդկանց, որոնք դեգերում էին սովերների պես, անընդունակ ընտելանալու, հասկանալու, թե ինչպես հայտնվեցին այստեղ, մարդկանց, որոնց հոգիները վերածվել էին վախի, զայրույթի, համատության և հուսալքության կծիկների, մարդկանց, որոնց տանջում էին միայն հանուն տանջելու հաճույքի: Տեսավ, թե ինչպես մարդը սայթաքեց, ընկավ ու ընկած մնաց մեռածի պես: Հրամանատարը հրամայեց թաղել նրան, և թաղեցին... բայց նա դեռ չէր մահացել, նա շնչում էր, նրան թաղեցին ողջ-ողջ... նա տեսավ մարդկային ամբոխներ, որոնք գնում էին այնտեղ, ուր իրենց ուղարկում էին, անում էին այն, ինչ իրենց հրամայում էին, ծամում այն, ինչ իրենց տալիս էին, քնում այնտեղ, որտեղ իրենց կանգնեցնում էին: Չարացած, հուսալքված մարդկանց ամբոխներ, բայց և խոնարհ ու անձայն, ինչպես անասունների հոտը²⁹:

²⁹ Ցեղասպանության անմեղ զոհերի և «անասունների»՝ հայ ընթերցողի համար ցավոտ և անընդունելի այս համեմատությունը, որ բավական հաճախ է հանդիպում Եղեռնին ակնաստես արևմուտքցիների հիշողություններում, պետք է թերևս բացատրել նրանց համար հարցի անհամեմատ նվազ զգացմունքայնությամբ: Նման համեմատության կարելի է հանդիպել, օրինակ, Մամուրեթ-ուլ-Ազիզում (Խարբերդ) ԱՄՆ-ի հյուպատոս Լեալի Դևիսի զեկույցում (Sarajian A. (ed.), *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, Taderon Pr, 2004, p. 644, doc. NA/RG59/867. 4016/392):

Նրանց սրտերը հեղեղված էին զայրույթով, հուսահատությամբ, բայց ամենից շատ՝ սարսափով: Երբ նրանցից ընտրում էին մեկին, երկուսին կամ տասին, հանում երևացող տեղ, ու նրանց եղբայրները գնդակահարելու հրաման էին տալիս, նրանց գնդակահարում էին: Իսկ մնացածներն ավելի էին սեղմվում միմյանց, լռում էին և ավելի խոնարհ դառնում...»³⁰:

Պոնեկի հիշողությունների անկառավարելի ալիքը վեր է հանում նաև մի դիպված, որը դառնում է վեպի կենտրոնական մոտիվներից մեկը՝ ձևավորելով յուրատեսակ «հրեաթուրք-հայկական եռանկյունի (հետին պլանում ունենալով գերմանացու կերպարը)»³¹.

«Մի անգամ նա հայտնվեց հոսպիտալում: Այնտեղ տիֆով հիվանդ պառկած էր մի հայ բժիշկ: Նա մահանում էր: Ասես ապակե, գունատ դեմքը փայլում էր թույլ լույսի տակ: Գլուխը ծանրորեն հետ էր ընկած բարձին: Աչքերը փոս էին ընկել: Որովայնը փքված էր տակառի պես:

Նա ուժ չունեւր շարժվելու: Շարժվում էին միայն աչքերը. նրանք ամեն ինչ տեսնում էին, ամեն ինչ հասկանում էին՝ իրենց մեջ հավաքած կյանքի վերջին փշրանքները: Այդ աչքերը կանչում էին իրեն: Նա մոտեցավ: Աչքերը ծիծաղում էին, պահանջելով, որ ավելի ու ավելի մոտենար: Այո՛, դրանք ծիծաղում էին, նա չէր սխալվում: Հիմա էլ տեսնում է այդ պատկերն իր առջև. ծիծաղը՝ մեռնողի աչքերում և հազիվ լսելի շշուկով՝ արտաշնչանքի հետ. «Լսի՛ր, խնդրում եմ... հրեա՛: Լսի՛ր, քեզ ես կասեմ, ես հիմա մեռնելու եմ... ես դա գիտեմ... ես թունավորել եմ քառասուն զինվորների... թուրքերի... տիֆով հիվանդ... քառասուն... ինքս եմ հաշվել: Մի թուրք առևանգեց կնոջս... և երեխաներիս... նրանք սպանեցին հորս... սպանեցին եղբորս: Քառասունին թունավորեցի... հաշվել եմ... ի՛նչ լավ է»:

³⁰ Reuveni A., նշվ. աշխ., էջ 403:

³¹ Աուրոն Զ., նշվ. աշխ., էջ 290:

Գուցե նա էլի ինչ-որ բան ասաց: Չայնը մարեց: Միայն այ-
քերն էին փայլում ակնախոռոչներից և ծիծաղում էին, ծիծա-
ղում էին: Նրանք ծիծաղում են... կանչում են իրեն... հիմա...
այո, հիմա...»³²:

Տարաբախտ հայ բժշկի ահավոր գաղտնիքն ամբողջովին
կլանում է Պոնեկին, բզկտում նրա հոգին ու, ի վերջո, նրան
զրկում բանականությունից: Կյանքի ու մահվան սահմանագ-
ծին կանգնած այս հրեան Ռեուվենիի եռագրության միակ հե-
րոսն է, որ ամբողջ խորությամբ գիտակցում է հայերի ողբեր-
գության մասշտաբներն ու ինչ-որ իմաստով ապրումակցում
նրանց: Գաղտնիքը միավորում է ծիծաղող այքերով մահա-
ցող հայ բժշկին ու իրականությանը հարմարվելուն անկարող
Պոնեկին: Իրականությանն ու ամբոխին հակադրվելու նրանց
ձգտումը բերում է նույն հանգուցակետին՝ մահվանը: Ռեու-
վենիի հերոսն ինքնասպան է լինում.

«Շնագայլերը համբերատար սպասում էին: Նրանք տե-
սան, թե ինչպես մարդը նորից բարձրացավ: Կանգնեց՝ հեն-
վելով հրացանին: Ի՞նչ է լինելու հետո: Ահա նա հրացանի եր-
կաթե փողը մտցրեց բերանը: Նա ի՞նչ է, ուզում է մետաղն ու-
տե՞լ: Ա՛յ քեզ բան: Ահա հանեց հրացանը բերանից, նստեց
գետնին, արձակեց քուղերը: Նորից կանգնեց՝ մի ոտքը բոբիկ:
Նորից փողը մտցրեց բերանը: Ոտքով հավեց խզակոթին:
Որոտ ու կայծակ: Մարդն ընկավ»³³:

Հարկ է նշել նաև, որ բացի եռապատումից Ռեուվենին հայ-
կական թեմային անդրադարձել է նաև 1928 թ. հրապարակ-
ված իր «Դիլիժանսում» պատմվածքում³⁴: Ամենայն հավանա-

³² Reuveni A., նշվ. աշխ., էջ 404:

³³ Նույն տեղում, էջ 405:

³⁴ Պատմվածքը տեղ է գտել Ռեուվենիի պատմվածքների համահավաք
եռահատորի առաջին գրքում (Reuveni A., *Sippurim*, k. 1, Akhiezer,
Yerushalayim-Tel-Aviv, 1928): Երկար ժամանակ մոռացված այս ստեղծա-
գործությանն իր վերոհիշյալ «Անընդունելի անտարբերություն» գրքում

կանությամբ այն պետք է ներառվեր «Մինչև Երուսաղեմ» եռագրության տեքստում: Դրա գլխավոր հերոսը գրաշար Մենախեմ Շապիրոն է, ով Առաջին աշխարհամարտի տարիներին գիշերային դիվիզանսի միջոցով փորձում է Երուսաղեմից հասնել Յաֆֆա: Հրեական լեռների ստորոտում՝ Բաբ ալ Վադուս³⁵ Շապիրոյին ու նրա հետ ճանապարհորդող հոգևոր ճեմարանի երեք ուսանողներին են միանում թուրքական բանակի երկու զինձառայողներ՝ ազգությամբ թուրք մի «շավիշ»³⁶ և արաբ մի գյուղացի: Գիշերային ուղևորությունն ուղեկցվում է դիվիզանսի տիրոջ և «շավիշի» զրույցով: Վերջինս պատմում է.

«Իսկ բանը եղավ անցյալ տարի, հենց որ հայերի հետ հաշիվները փակեցինք: Ղերասունում³⁷ նրանք այլևս չկան... Ընդհանրապես ոչ մի հատիկ հայ, ոնց որ մեծ ցախավելով սրբեն... և ահա, ես գնում եմ փողոցով, մտնում նրանց լքված տները՝ հանկարծ մի ինչ-որ արժեքավոր բան գտնեմ... Իսկ էնտեղ ամենուր քրջուփալաս է թափթփված... Գնացի-գնացի՝ աչքերս դես ու դեն չռած... իզուր. հարևան մահմեդականներ-

անդրադարձել է իսրայելցի պատմաբան, ցեղասպանագետ Յաիր Աուրոնը: Տե՛ս Աուրոն Յ., նշվ. աշխ., էջ 393-398:

³⁵ Բաբ ալ Վադը (արաբ. باب الواد) կամ Շա՛ար հա-Գալը (եբր. אֶיגוֹר עֵש) (երկու լեզվում էլ՝ «Հովտի դարպասներ») կարևոր հանգուցակետ է Երուսաղեմից Թել Ավիվ ընկած ճանապարհին՝ առաջինից 23 կիլոմետր հեռավորության վրա:

³⁶ «Շավիշ» (արաբ. شالوش) և «շավուշ» (թուրք. çavuş) զինվորական կոչումները համապատասխանում են արևմտյան մոդելի բանակների սերժանտի կոչմանը:

³⁷ Խոսքը Փոքր Ասիայի հյուսիսում, Սև ծովի ափին գտնվող Գիրեսուն (հուն. Κερασούντα, հայ. Կերասուն) քաղաքի մասին է: Այն 20-րդ դարի սկզբին ուներ 18500 (2000 ընտանիք) բնակչություն, որից 200 ընտանիք՝ հայ, 800-ը՝ հույն, 1000-ը՝ թուրք: Հայերն այնտեղ զբաղվում էին պտղաբուծությամբ, արհեստներով, առևտրով, ունեին երկու եկեղեցի՝ Ս. Լուսավորիչ և Ս.Սարգիս (վերջինս կառուցված է ժայռի մեջ): Գործել են արական և օրիորդաց վարժարաններ: Տե՛ս Խուդավերդյան Կ. (գլխ. խմբ.), *Հայկական Համառոտ Հանրագիտարան*, հ. 2, Երևան, 1995, էջ 666:

րը, շայթանը տանի նրանց ու իրենց հայրերին էլ հետը, ին-
ձանից առաջ էին անցել...»³⁸:

Դժոխային պատմությունն ավարտվում է թուրք զինվորա-
կանի կողմից՝ քաղաքում մնացած «ձեր ու անուժ» մի հայ ծե-
րուկի սպանության տեսարանով. «հանկարծակի հրում, և
նա, եզրից պոկվելով, գլխիվայր, «քարի պես» ընկնում է ջու-
րը»: Սարսափելի բացահայտումը խորապես ցնցում է Շապի-
րոյին (Ռեուվենին նկարագրում է. «գրաշարի մեջքով ասես
առվակ հոսեց») ու ստիպում զուգահեռներ անցկացնել
«թուրք գարշանքի» և «հրեա տականքի» միջև: Այդ ընթացքում
գրույցին միջամտում է երկրորդ զինվորականը.

«- Շավիշ Ալի, իսկ ո՞նց վերջացավ հայերի գործը:

- Բոլորին վերացրինք,- հակիրճ պատասխանեց նա: Եվ
որպեսզի բոլորը հասկանային իրեն, կրկնեց թուրքերեն,- էր-
մանիլերի հապ քեսդիլեր»³⁹:

Նա հիանալի գիտակցում էր, թե ուղեկիցների վրա ինչ
տպավորություն գործեց իր պատմությունը և դրանից տա-
րորինակ հաճույք էր զգում:

- Այդ ինչպե՞ս

- Հենց այդպես... սպանեցինք... բոլորին մաքուր հավաքե-
ցինք, հանեցինք քաղաքային հրապարակ: Ինչպես ոչխարի
հոտը՝ հազարներով, տասնյակ հազարներով... Քաղաքի ծայ-
րամասում բաժանեցինք. տղամարդկանց մի կողմ, կանանց՝
մյուս: Տղամարդկանց գնդակահարեցինք, իսկ կանանց ու
աղջիկներին... էդ արդեն մենք գիտեինք՝ ինչ անել նրանց
հետ... իսկ հետո նրանց ծախեցինք քրդերին կամ էլ մահմե-
դական գյուղերին... Իսկ դու, գեղացի՝ խելքդ կարճ, ի՞նչ հաս-
կանաս այն օրերի համը: Հա՛, փառավո՛ր ժամանակ էր»⁴⁰:

³⁸ Աուրոն Յ., նշվ. աշխ., էջ 394:

³⁹ Թուրք.՝ Ermenileri hep kestiler («Հայերին բոլորին կոտորեցին»):

⁴⁰ Աուրոն Յ., նշվ. աշխ., էջ 396-397:

Հրեական գրականության մեջ այս թեմային անդրադարձերի սակավությունը ցույց է տալիս, որ շատերը, հասկանալով հայերին պատուհասած աղետի մասշտաբները, հաճախ նախընտրել են լռել ու շրջանցել նուրբ ու վտանգավոր այդ թեման: Միայն հատուկենտ խիզախներ են հակադրվել «խթեբլիշմենթին»՝ բարձրաձայնելով հայերի ցավի մասին: Նրանց թվում էր նաև իր ժամանակի «հայտնի անհարմարվողականը»⁴¹ Ահարոն Ռեուվենին:

Միանշանակ է, սակայն, որ անգամ Իսրայելի վարած համընդհանուր լռության և դիտավորյալ արհամարհման քաղաքականության պարագայում հրեաները հիանալի գիտակցել ու գիտակցում են Հայոց ցեղասպանության էությունը: Պատահական չէ, որ Մեծ Եղեռնի մասին խոսելիս իսրայելցիները երբեմն կիրառում են «Հայկական Շոա»⁴² ձևակերպումը՝ օգտագործելով հրեաների ողջակիզման՝ Հոլոքոստի երբայերեն համարժեքը:

ОТБРАЖЕНИЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН В ТРИЛОГИИ

АХАРОНА РЕУВЕНИ «ДО ИЕРУСАЛИМА»

Аршак Геворкян

(резюме)

Общечеловеческая трагедия Геноцида армян нашла неравноценно скромное отображение в современной еврейской литературе. Сравнительно значимые упоминания о геноциде

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Fisk R., *Do you know the difference between a Holocaust and a holocaust? The Armenians do*, The Independent, 30.11.2014, <http://www.independent.co.uk/voices/comment/do-you-know-the-difference-between-a-holocaust-and-a-holocaust-the-armenians-do-9894346.html> (հասանելի է 01.05.2015):

можно найти в трилогии Ахарона Реувени «До Иерусалима». Эти упоминания занимают значимое, но отнюдь не центральное место в структуре произведения, однако даже из них становится ясно, что евреи в Палестине были хорошо осведомлены о судьбе армян с самого начала резни. В отрывках, важных для данной статьи, факт массовых убийств армян представлен с точки зрения сиониста-еврея, часто в контексте психологической взаимосвязи двух народов.

THE REFLECTION OF THE ARMENIAN GENOCIDE IN AHARON REUVENI'S TRILOGY "EVEN TO JERUSALEM"

Arshak Gevorgyan

(summary)

A universal tragedy like Armenian genocide got inadequately poor representation in contemporary Jewish literature. Relatively notable reflections of the Armenian theme were made by Aharon Reuveni in his trilogy "Even to Jerusalem". Even if those reflections take an important, but not central place in the structure of work, it's obvious from them that Jews of Palestine were well-informed about the fate of Armenians from the very beginning of mass murders. In the excerpts that are important for given paper, the fact of Armenian massacres is presented from the viewpoint of Zionist Jew, sometimes in the context of psychological interconnection between two nations.